

Jaarverslag 2013

Richtlijnontwikkeling Jeugdzorg

© Nederlands Jeugdinstituut, 2014

Voor meer informatie: www.richtlijnenjeugdzorg.nl

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Stuurgroep (SRJ)	5
Richtlijnadviescommissie Jeugdzorg (RAC-J)	6
Cliëntentafel Richtlijnontwikkeling Jeugdzorg	7
Kwartaloverleg richtlijnontwikkelaars jeugdzorg	8
Programmteam	8
Deelprogramma Richtlijnontwikkeling (RLO)	9
Deelprogramma Invoering Richtlijnen (DIR)	11
De relatie van het programma met de beroepsverenigingen	14
Overleg met derden in 2013	14
Presentaties en publicaties in 2013	18
Korte vooruitblik op 2014	19
Bijlage 1: Voorbeeld van een oproep van de beroepsverenigingen voor het leveren van commentaar op de conceptrichtlijn	20
Bijlage 2: Samenwerking inzake richtlijnen jeugdzorg en jeugdgezondheidszorg (NCJ)	21
Bijlage 3: Verslag bespreking met VWS van 12 december 2013	23

Inleiding

Namens de toen nog vier beroepsverenigingen in de Jeugdzorg werd op 1 april 2010 door het Nederlands Jeugdinstituut (NJI) bij het voormalige ministerie voor Jeugd en Gezin een subsidieaanvraag ingediend voor het Programma Richtlijnontwikkeling Jeugdzorg. Dit werd toegekend op 15 juni 2010. Eind 2010 werd Phorza, beroepsvereniging voor sociaal-agogisch werkers, opgeheven. De overblijvende beroepsverenigingen, het Nederlands Instituut van Psychologen (NIP), de Nederlandse vereniging van pedagogen en onderwijskundigen (NVO) en de Nederlandse Vereniging van Maatschappelijk Werkers (NVMW) vervolgden het programma. Zij hebben de uitvoering daarvan bij het NJI ondergebracht.

Het jaar 2010 was het jaar van de voorbereidingen. Een programmaleiding werd gevormd, de Richtlijnadviescommissie Jeugdzorg (RAC-J) en de Stuurgroep Richtlijnontwikkeling Jeugdzorg (SRJ) werden samengesteld. Er werden vijf knelpuntenanalyses uitgevoerd en de voorbereidingen voor de aanbesteding van de ontwikkeling van drie richtlijnen werden afgerond.

In het jaar 2011 kon op het fundament dat in het voorgaande jaar was neergezet, verder worden gebouwd. De aanbesteding en het vervolgens in opdracht geven van de ontwikkeling van vijf richtlijnen werd in 2011 uitgevoerd. Bovendien werden acht knelpuntenanalyses voorbereid en uitgevoerd waarmee het materiaal verzameld werd voor de besluitvorming over de meeste overige te ontwikkelen richtlijnen. In 2011 werden nog vier andere richtlijnen aanbesteed.

Het jaar 2012 was opnieuw een jaar waarin een aantal richtlijnen werd voorbereid en in ontwikkeling genomen. Daarmee werd bereikt dat eind 2012 in totaal elf van de dertien richtlijnen van het programma waren aanbesteed en in ontwikkeling genomen. Werkenderwijs werd ook een aantal inhoudelijke dilemma's en vragen over de richtlijnontwikkeling zichtbaar die telkens om studie, keuzes en oplossingen vroegen. Nieuw in 2012 was de start van de Cliëntentafel Richtlijnontwikkeling Jeugdzorg, een vaste werkgroep van cliënten die meekijkt en commentaar geeft tijdens de ontwikkeling van de richtlijnen. Dit was ook het jaar waarin professionals in de jeugdzorg voor het eerst kennismaakten met concept richtlijnen. Door middel van proefinvoeringen in zes organisaties werden de eerste twee richtlijnen voor de jeugdzorg in de praktijk getest op bruikbaarheid en toepasbaarheid.

In het jaar 2013, onderwerp van dit jaarverslag, werd verder gewerkt aan de in gang gezette richtlijnontwikkeling en - invoering. Dat resulteerde in 2013 in de oplevering, de autorisatie door de beroepsverenigingen, en de publicatie van de eerste definitieve richtlijn voor de jeugdzorg, de Richtlijn Ernstige gedragsproblemen. Een feestelijk moment dat werd gemarkeerd met een studiemiddag en met een zogenaamde 'webinar', maar waar naar het veld toe bewust nog op bescheiden wijze ruchtbaarheid aan werd gegeven, in afwachting van een aantrekkelijke en eenvoudig toegankelijke digitale omgeving voor deze richtlijn (en de andere richtlijnen). Daar wordt op dit ogenblik aan gebouwd in samenwerking met een gerenommeerd communicatiebureau. In het jaar 2013 werden nog drie richtlijnen in ontwikkeling genomen. Twee van deze, Residentiële Jeugdzorg en Multiprobleemgezinnen, maakten al onderdeel uit van het richtlijnenprogramma. De derde richtlijn, Kindermishandeling, werd in 2012 als extra richtlijn aangevraagd en in 2013 gehonoreerd en gesubsidieerd door het ministerie van VWS. Deze kon kort daarop ook in ontwikkeling worden genomen. Daarmee gaat het richtlijnenprogramma vanaf 2013 over in totaal veertien richtlijnen, welke alle in 2013 in ontwikkeling waren, en waarvan de eerste - zoals boven genoemd - in september werd opgeleverd en geautoriseerd.

Door de toekenning van de extra veertiende richtlijn over kindermishandeling in 2013, zou het technisch onhaalbaar worden deze opgeleverd en geaccepteerd te hebben voor de geplande afloop van het totale programma in april 2015. In overleg met het ministerie van VWS is besloten om de looptijd van het programma op te rekken tot 31 december 2015, om zo de ontwikkeling van deze veertiende richtlijn binnen de looptijd van het programma afgerond te krijgen. Dat gaf overigens gelijk wat lucht aan de ontwikkeling van de andere twee in 2013 gestarte richtlijnen en aan het invoerprogramma van alle richtlijnen. Het zwaartepunt van het invoeringsprogramma was al meer naar 2014 en 2015 aan het verschuiven vanwege opgelopen vertragingen bij de ontwikkeling van een aantal richtlijnen. Deze hadden aanvankelijk als oorzaak dat nog gezocht moest worden naar nieuwe methodische oplossingen specifiek voor de ontwikkeling van deze jeugdzorg richtlijnen. Maar gaandeweg zagen we bij enkele richtlijnen ook vertragingen optreden door het inlassen van extra kwaliteitsslagen op aangeven van de ontwikkelwerkgroep, de RAC-J en de Stuurgroep. De planning van het hele programma moet daardoor met enige regelmaat worden geactualiseerd binnen de grenzen die door de looptijd van het programma zijn gegeven.

In de loop van het programma zal de aandacht telkens meer van ontwikkeling verlegd worden naar de invoering van de richtlijnen. Met de toevoeging van Karlijn Stals aan de programmaleiding, die recentelijk promoveerde op invoeringsprocessen in de jeugdzorg, is daarvoor een goede basis gelegd.

Het jeugdzorgveld heeft in 2013 kunnen kennismaken met de inhoud en het gebruik van richtlijnen, zij het nog op een experimentele schaal. Een zestal conceptrichtlijnen werd in een aantal geselecteerde teams van jeugdzorgprofessionals uitgetest en de ervaringen daarmee werden systematisch geëvalueerd in samenwerking met de Hogeschool van Amsterdam (HvA). Dat leverde niet alleen nuttige aanpassingen van de richtlijnen zelf op, maar leerde ons ook veel over de benodigde strategieën voor de toekomstige invoer van alle richtlijnen. Die eerste kennismaking van het veld met daadwerkelijke richtlijnen was spannend. We hadden natuurlijk al behoorlijk wat aandacht besteed aan het fenomeen richtlijnen en het versterken van een positieve beeldvorming rond het onderwerp, maar uiteindelijk is de *proof of the pudding in the eating*. Zouden richtlijnen toch niet gezien worden als de zoveelste oekaze die over jeugdzorgprofessionals wordt uitgestort? En zou de inhoud van de richtlijnen omarmd worden als behulpzaam voor de beroepsuitoefening? De reacties bleken meer dan bemoedigend: "De richtlijnen bieden duidelijkheid, ze geven een kader". "Fijn dat het - juist in tijden van krimp en transitie - weer eens écht over de inhoud gaat." En ook hoorden we van jeugdzorgprofessionals dat ze met de richtlijn in de hand in bepaalde lastige situaties ook meer durfden door te vragen, bijvoorbeeld naar problematiek van de ouders zelf. Of ze konden samen met de cliënt stukjes uit de richtlijn bekijken, zoals een lijstje met signalen van bepaalde problematiek. En van de zijde van cliënten hoorden we: "Wat had ik dit graag veel eerder geweten....".

Het leerde ons bovendien dat invoering niet (alleen) langs de verschillende specifieke richtlijnen moet, maar dat er nog overstijgend aandacht nodig is voor 'werken met richtlijnen'. Het is een nieuw fenomeen voor de jeugdzorgprofessional. Daarnaast blijkt uit onderzoek naar invoering van richtlijnen en uit internationale ervaringen met invoering van richtlijnen dat een goed functionerende ondersteuningsstructuur een essentiële voorwaarde is om de invoering van richtlijnen op de korte en vooral op de langere termijn voldoende basis te geven. Al deze bevindingen hebben geleid tot een behoorlijke aanpassing van het invoerprogramma binnen dezelfde budgettaire kaders. Ook zijn we hierover in overleg met branche-organisatie Jeugdzorg Nederland omdat instellingen voor jeugdzorg een belangrijke rol wordt toebedeeld bij het hosten van genoemde ondersteuningsstructuur.

Cliëntenversies van alle richtlijnen zien we als een belangrijk instrument in het kader van een noodzakelijke en betere participatie van cliënten bij hun eigen zorg. In 2013 hebben we nog erg moeten zoeken naar een geschikte vorm. Die denken we nu gevonden te hebben. De meeste cliëntenversies zullen in 2014 worden geproduceerd in samenwerking met een professionele redacteur die ook redactionele ondersteuning biedt bij alle richtlijnteksten. De Cliëntentafel kijkt hierop toe. Ook cliëntenversies zullen in de proefinvoeringen worden uitgetoetst, geëvalueerd en bijgesteld.

Het jaar 2013 was ook een jaar van wetgevingsoverleg en discussie over de transitie en voorbereidingen op de professionaliseringswetgeving. In de gevoerde discussies over kwaliteit van de jeugdzorg in de Tweede Kamer en daarbuiten, worden de richtlijnen jeugdzorg telkens vaker genoemd in verband met professionalisering en zelfregulering door beroepsbeoefenaren. De landelijke Inspectie Jeugdzorg heeft een toetsingskader voor de jeugdzorg volgens de toekomstige Jeugdwet in voorbereiding, waarin ook gekeken wordt naar gebruik van professionele standaarden, waaronder richtlijnen.

Het is belangrijk dat richtlijnen onder cliënten, professionals en beleidsmakers steeds meer beginnen te leven. Het is ook belangrijk aansluiting te hebben bij het wetenschappelijke veld van richtlijnontwikkelaars en methodologen en een bijdrage te leveren met onze specifieke kennis van richtlijnontwikkeling en gebruik in het sociale domein. Daartoe heeft de projectleiding zich aangesloten bij het Guidelines International Network, dat ook een sterke Nederlandse werkgroep kent. Met hen zullen we ons voorbereiden op een groot internationaal richtlijnencongres in Amsterdam in 2015.

In 2012 rapporteerden we nog optredende vertragingen bij de ontwikkeling van de eerste zes richtlijnen. Dat had deels te maken met het werkenderwijs aanpassen van de bestaande methodologie van richtlijnontwikkeling aan de specifieke context van de jeugdzorg, en deels met onvoldoende timemanagement door ontwikkelaars. Daar is in 2013 hard op gestuurd door de programmaleiding. We zien dat dit resultaat heeft gehad. De aanvankelijk opgetreden vertragingen zijn niet verder opgelopen en vanaf de zesde richtlijn wordt behoorlijk volgens de afgesproken looptijd voor ontwikkeling gewerkt. We verwachten dan ook dat alle veertien richtlijnen binnen de aangepaste looptijd van het programma ontwikkeld en ingevoerd zullen worden. Financieel zijn er geen overschrijdingen en lopen de uitgaven in de pas met de voortgang van het programma.

Op een aantal belangrijke deelonderwerpen wordt hieronder nader ingegaan.

Stuurgroep (SRJ)

Vertegenwoordigers van de drie beroepsverenigingen vormen samen de Stuurgroep Richtlijnontwikkeling Jeugdzorg, waar de besluitvorming over het programma plaatsvindt, of van waaruit besluiten kunnen worden teruggelegd bij de besturen van de beroepsverenigingen.

De Stuurgroep kende in 2013 de volgende leden:

- H.J. (Hester) de Boer, voorzitter (namens de NVMW)
- Prof. dr. J.E.H. (Hans) van Luit (namens de NVO)
- Drs. J.A.J.M. (Jeroen) Schepman (namens het NIP)

Jeroen Schepman is in mei uit de Stuurgroep getreden vanwege zijn vertrek uit het bestuur van het NIP en zijn toetreden tot het bestuur van het Kwaliteitsregister Jeugdzorg. De Stuurgroep en programmaleiding zijn hem zeer erkentelijk voor zijn inzet en bijzonder deskundige bijdragen. Hij werd in de Stuurgroep opgevolgd door:

- Drs. R.K. (Roland) Koning (namens het NIP)

De Stuurgroep is in 2013 zes keer bij elkaar gekomen, op de volgende data: 28 januari, 12 maart, 13 mei, 2 juli, 24 september en 19 november 2013, en bovendien één maal op 7 maart samen met de Richtlijn Advies Commissie Jeugdzorg (RAC-J) ten behoeve van een gezamenlijke tussenevaluatie.

De aandacht in de vergaderingen is vooral uitgegaan naar besluitvorming over zaken die verband houden met de voortgang en de projectbeheersing, de aanbesteding en de offertes voor de ontwikkeling van richtlijnen, het Deelprogramma Invoering en de communicatie over het programma (onder andere de website). De Stuurgroep is bovendien besluitvormend op de door de Richtlijnadviescommissie Jeugdzorg gegeven adviezen.

Richtlijnadviescommissie Jeugdzorg (RAC-J)

De Richtlijnadviescommissie Jeugdzorg is het inhoudelijk adviesorgaan van het programma. Zij adviseert ten behoeve van besluitvorming in de Stuurgroep. De leden hebben een bijzondere expertise op het terrein van richtlijnontwikkeling en implementatie en de diverse facetten van de praktijk van de jeugdzorg en hebben zitting zonder last of ruggespraak van organisaties waarvan ze mogelijk ook deel uitmaken. De grote en diverse inhoudelijke kennis van de leden van de RAC-J bleek ook in 2013 weer van groot belang voor het programma.

De RAC-J vervulde een belangrijke rol bij het denken en adviseren over de methodiek van richtlijnontwikkeling en de daarbij benodigde aanpassingen om de jeugdzorgsector goed te kunnen bedienen. Met hulp van leden van de RAC-J is onder andere de wijze van beoordelen van studies aangepast aan die van de sector door het beoordelingskader van de Erkenningscommissie Databank Effectieve Jeugdinterventies hierbij te introduceren. De RAC-J is richtinggevend geweest in het denken over gedeelde besluitvorming als wijze waarop cliëntenparticipatie in het gebruik van richtlijnen kan worden bevorderd. De RAC-J heeft dit jaar bovendien nog enkele voorstellen voor ontwikkelprojecten en een aantal concept richtlijnen voorgelegd gekregen en deze telkens van belangrijke inhoudelijke adviezen kunnen voorzien. Een belangrijk aandachtspunt daarbij was telkens de relatie tussen de richtlijn en de toepasbaarheid voor de praktijk. Ook over implementatieprocessen heeft de RAC-J het zich in 2013 inhoudelijk nog ontwikkelende deelprogramma invoer uitgebreid en goed kunnen ondersteunen.

De RAC-J kent de volgende leden:

- Drs. C.A.P. (Cees) Weeda (voorzitter)	(Invoering Professionalisering Jeugdzorg)
- Dr. L. (Leonieke) Boendermaker	(Hogeschool van Amsterdam, R.U. Groningen)
- Dr. M.A.H. (Margot) Fleuren	(TNO, kwaliteit van leven)
- M. (Marianne) van de Laar	(Landelijk Cliënten Forum Jeugdzorg)
- Drs. H. (Hans) Matthaai	(adviseur Jeugdzorg)
- Drs. Y. (Yvonne) Meijer	(Leger des Heils)
- Drs. W.J.A.M. (Wim) Spierings	(Flexus Jeugdplein)
- Drs. H. (Haske) van Veenendaal	(CBO)
- C. (Carla) Verkooyen	(William Schrikker Groep)
- Prof. dr. T.A. (Tom) van Yperen	(NJI, Universiteit Groningen)

De Richtlijnadviescommissie is in 2013 zeven keer bij elkaar gekomen. Het betreft de data: 26 februari, 23 april, 11 juni, 9 juli, 10 september, 29 oktober en 17 december 2013, en bovendien één maal op 7 maart samen met de Stuurgroep ten behoeve van een gezamenlijke tussenevaluatie.

Cliëntentafel Richtlijnontwikkeling Jeugdzorg

Het meenemen van het cliëntenperspectief is onontbeerlijk bij de ontwikkeling van bruikbare richtlijnen en behoort tot één van de drie kennisbronnen waaruit een richtlijnontwikkelaar put voor het opstellen van aanbevelingen. In de praktijk wordt cliëntenraadpleging vaak ingevuld door een enkele cliënt toe te voegen aan een werkgroep van professionals en wetenschappers. Het probleem daarvan is, dat die daar in zijn eentje meestal onvoldoende uit de verf komt. Met de oprichting in 2012 van de Cliëntentafel Richtlijnontwikkeling Jeugdzorg, die als een vaste werkgroep/expertgroep aan het richtlijnenprogramma is toegevoegd, draaien we die situatie om: het is de richtlijnontwikkelaar die wordt uitgenodigd om gerichte vragen voor te leggen tijdens één van de bijeenkomsten van de verzamelde cliënten. Indien nodig kan de Cliëntentafel tussentijds met aanvullende vragen per e-mail benaderd worden en kunnen zij als kerngroep hun achterban raadplegen (bijvoorbeeld vanuit Moedige Moeders (landelijk) of United Voices (zwerfjongeren Den Haag)).

Het is niet alleen een bijzondere ervaring, maar ook een nuttige exercitie om een groep hierop voorbereide cliënten gericht te laten reflecteren op de richtlijnen. Het levert behalve een veelheid aan praktische verbeteringen in de beoordeelde teksten, ook een goed en consistent beeld op van wat cliënten beschouwen als goede jeugdzorg. Opvallend blijkt dat professionals/richtlijnontwikkelaars zich soms onvoldoende bewust zijn van de impliciete negatieve lading die sommige teksten en overzichten (zoals risicotaxatie-lijsten) voor cliënten kunnen hebben, vooral waar het raakt aan de ongelijkheid in de relatie van cliënt en hulpverlener, de ouder-/opvoedingsrelatie en de zorgen om het kind.

Behalve dat de Cliëntentafel specifieke suggesties voor verbetering formuleerde over de verschillende richtlijnen in de ontwikkelingsfase, blijkt zij ook voor het programma als geheel van waarde. Op aanbeveling van de Cliëntentafel wordt er van alle richtlijnen een aparte cliëntversie vervaardigd. In 2013 bleek dat de cliëntversies, tot dan toe gemaakt door de ontwikkelaars, onderling te veel van vorm verschilden en bovendien informatie bevatten die aan het primaire doel van de cliëntversie voorbij ging: cliënten informeren over de kernelementen van de richtlijn, wat ze kunnen verwachten van de hulpverlener die werkt met behulp van de richtlijn en wat van cliënten mag worden verwacht. Daarop is in afstemming met de Cliëntentafel een vast format (met een aantal standaardteksten) gemaakt, en is het schrijven van de cliëntversies aan de redacteur overgedragen. Zij overlegt per richtlijn met de cliënten over de verdere inhoud.

De Cliëntentafel heeft ook een grote inbreng gehad in het opstellen van een paragraaf over gedeelde besluitvorming (van cliënt en professional). Deze paragraaf is een standaardtekst in alle richtlijnen en zet daarmee ook de toon voor het gebruik van richtlijnen in de hulpverleningsrelatie.

Verder denkt de Cliëntentafel met het invoerteam mee over de landelijke invoering van de richtlijnen en de website, waar zij af en toe een blog voor schrijven.

Er is in 2013 een wisseling geweest van twee deelnemers. De samenstelling van de Cliëntentafel Richtlijnontwikkeling Jeugdzorg in 2013 is als volgt:

- L. (Leonie) Daalderop
- M. (Martine) Brouwer
- B. (Brigitte) van Egmond

- E. (Ellen) Hazebroek
- E. (Eliza) Huizinga
- J.T. (Johan) Schuurman
- H.J.A.M. (Henrie) Theunisse
- C.M. (Tiny) Tol
- C.G.A. (Tineke) Voogd
- J. (Judith) Wessels

Daarnaast neemt Mieke van Leeuwen (VG-Raad) sinds 2013 deel om het perspectief van cliënten met een licht verstandelijke beperking naar voren te kunnen brengen. De Cliëntentafel wordt voorgezeten door Marianne van de Laar, directeur van het Landelijk Cliëntenforum Jeugdzorg (LCFJ, in 2011 gefuseerd met LOC).

De Cliëntentafel is in 2013 vier keer een dagdeel samengekomen, te weten op 14 februari, 16 mei, 12 september en 14 november 2013.

Kwartaaloverleg richtlijnontwikkelaars jeugdzorg

Om de verschillende betrokken richtlijnontwikkelaars de gelegenheid te geven van elkaar te leren en met elkaar en de programmaleiding voortgang en knelpunten uit te wisselen is een kwartaaloverleg ingesteld. Daar zijn alle richtlijnontwikkelaars (zie voor hun namen de tabel op pag. 9), de programmaleiding en de eindredacteur aanwezig. Een belangrijk onderdeel van de bijeenkomsten is gewijd aan methodische vraagstukken, nieuwe ontwikkelingen, het afstemmen en komen tot uniformiteit in de aanpak, de tijdsplanning en het raamwerk van de op te leveren producten. Het vervult een onmisbare functie in het richtlijnenprogramma.

Het kwartaaloverleg heeft in 2013 plaatsgevonden op 14 maart, 6 juni, 5 september en 28 november.

Programmateam

De dagelijkse uitvoering van het Programma Richtlijnontwikkeling Jeugdzorg berust bij het Nederlands Jeugdinstituut. De volgende personen zijn hierbij betrokken:

Programmaleiding

- Flip Dronkers (extern): programmamanager, verantwoordelijk voor de organisatie van het totale programma en het Deelprogramma Ontwikkeling.
- Karlijn Stals: coördinator Deelprogramma Invoering Richtlijnen (invoerteam).

Programmamedewerkers

- Anneke van As: ondersteuning programmamanager, planning richtlijnontwikkeling, coördinatie Cliëntentafel Richtlijnontwikkeling Jeugdzorg.
- Rosèl Stevens: ondersteuning programmamanager tot 1 november 2013.
- Nienke Foolen: betrokken bij proefinvoeringen en landelijke invoering (invoerteam).
- Jolanda Spoelstra: betrokken bij proefinvoeringen en landelijke invoering (invoerteam).
- Herma Ooms: adviserend lid invoerteam.
- Caroline Andriessen: ondersteuning invoerteam, organisatie van bijeenkomsten proefinvoer.
- Lea Brinckman: ondersteuning invoerteam op het gebied van online en offline communicatie.

In 2013 waren verder betrokken: Marianne Berger (intern projectleider NJi), Francis Mastwijk (financial controller) en Iris Dijkstra (redactionele ondersteuning, extern). Voor de evaluatie van

proefinvoeringen is samengewerkt met de Hogeschool van Amsterdam, met Leonieke Boendermaker, Olaf Goorden en Pieter Jelle Moenandar. Voor het plan voor landelijke invoering van richtlijnen is advies ingewonnen bij Margot Fleuren (TNO) en Cees Weeda.

Deelprogramma Richtlijnontwikkeling (RLO)

Voor de aanbesteding van richtlijnontwikkeling zijn criteria ontwikkeld, in samenspraak met de RAC-J en de Stuurgroep. In 2011 zijn vijf richtlijnen in ontwikkeling genomen. In 2012 waren dat er zes. In 2013 werd duidelijk dat een veertiende richtlijn, over kindermishandeling, aan het programma toegevoegd kon worden. In 2013 is de ontwikkeling van de laatste drie richtlijnen gestart en de eerste richtlijn, ernstige gedragsproblemen, werd opgeleverd en is geautoriseerd door de beroepsverenigingen.

	<i>in ontwikkeling genomen 2011</i>	<i>projectleider</i>	<i>voorzitter werkgroep</i>
1	Problematische gehechtheid	Dr. M.S. (Marianne) de Wolff (TNO)	Prof. dr. H.J.A. (Hedwig) van Bakel
2	Ernstige gedragsproblemen	Drs. M.I. (Marjan) de Lange (Nji)	Prof. dr. N.W. (Wim) Slot
3	ADHD	Dr. G. (Geurt) van de Glind (Trimbos)	Prof. dr. F. (Frits) Boer
4	Uithuisplaatsing	Drs. R.T. (René) van Vianen (Nji)	Prof. dr. T. (Tjalling) Zandberg
5	Crisisplaatsing	Drs. R.T. (René) van Vianen (Nji)	Prof. dr. T. (Tjalling) Zandberg

	<i>in ontwikkeling genomen 2012</i>	<i>projectleider</i>	<i>voorzitter werkgroep</i>
6	Stemmingsproblemen	Drs. J.A.C. (Jolanda) Meeuwissen (Trimbos)	Drs. Y.A.J. (Yvonne) Stikkelbroek
7	KOPP	Drs. J.A.C. (Jolanda) Meeuwissen (Trimbos)	Prof. dr. C.M.H. (Clemens) Hosman
8	Scheidingskinderen	Drs. I. (Inge) Anthonijsz (Nji) / Dr. A.P. (Ed) Spruijt (UU)	Dr. I.E. (Inge) van der Valk
9	Pleegzorg	Drs. M.I. (Marjan) de Lange (Nji)	Prof. dr. H.W.E. (Hans) Grietens
10	Middelengebruik	Drs. G. (Geurt) van de Glind (Trimbos)	Prof. dr. T.A.H. (Theo) Doreleijers
11	Multiprobleemgezinnen	Drs. M. (Mariska) van der Steege (Nji)	Dr. M. (Majone) Steketee

	<i>in ontwikkeling genomen 2013</i>	<i>projectleider</i>	<i>voorzitter werkgroep</i>
12	Residentiële jeugdzorg	Drs. M.I. (Marjan) de Lange (Nji)	Prof. dr. N.W. (Wim) Slot
13	Beslissen over passende hulp	C. (Cora) Bartelink MSc (Nji)	Dr. H. (Huub) Pijnenburg
14	Kindermishandeling	Dr. M. (Mascha) Kamphuis (TNO)	Dr. I.J. (Ingrid) ten Berge

In 2013 waren de vier conceptringlijnen Ernstige gedragsproblemen, Problematische gehechtheid, KOPP en Stemningsproblemen in de fase van commentaar en proefinvoering. Dat wil zeggen dat het concept van deze richtlijnen wordt getoetst door het voor commentaar voor te leggen aan een aantal partijen en door het uit te proberen in het veld in een zogeheten proefinvoering. Op basis van de op deze wijze verkregen feedback zijn/worden de definitieve versies van de richtlijnen geschreven en vastgesteld.

De volgende partijen is gevraagd om commentaar te leveren (dit geldt straks ook voor de hierop volgende conceptringlijnen):

- De Richtlijnadviescommissie Jeugdzorg (RAC-J) bekijkt de richtlijnen vanuit het perspectief van het projectplan en de opdrachtverstrekking, en beoordeelt globaal de inhoud, en in samenspraak met het invoerteam ook de geschiktheid voor de proefinvoering.
- De beroepsverenigingen NVMW, NIP en NVO buigen zich over de tekst van de richtlijnen en de daarbij behorende onderbouwing en leveren hun inhoudelijke commentaren systematisch geordend en gemotiveerd aan bij de ontwikkelaar van de richtlijn.
- Defence for Children Nederland adviseert het programma op conformiteit met het VN-verdrag inzake de Rechten van het Kind.
- Pharos, kenniscentrum voor diversiteitsvraagstukken, heeft na bestudering en commentaren op drie richtlijnen, een algemene paragraaf gemaakt over de cultuursensitiviteit van de richtlijnen waarmee voor de daaropvolgende richtlijnen kan worden volstaan.
- Het Expertisecentrum van de William Schrikker Groep gaat zorgvuldig na of de richtlijnen en aanbevelingen ook van toepassing zijn op kinderen en jeugdigen met een verstandelijke beperking en hun ouders.

Hoewel teksten door de ontwikkelaar als voldoende eindproduct moeten worden afgeleverd, wordt door ons programma ook nog eens redactionele feedback geboden. Dit is van belang om er voor te zorgen dat de verschillende richtlijnen eenduidige taal spreken en eenzelfde opbouw kennen. Daartoe is een redactie-format gemaakt en wordt iedere richtlijn door een redacteur bovendien twee maal doorgenomen. In een eerste redactieslag wordt vooral gelet op de opbouw van het stuk, op de interne consistentie (zijn de uitgangsvragen overal hetzelfde geformuleerd, en worden ze überhaupt wel – in een logische volgorde – beantwoord), wordt nagegaan of het format is gevolgd en de standaardteksten zijn opgenomen, en wordt de rode draad genoeg vastgehouden (geen oeverloze uitstapjes). De aanbevelingen en uitgangsvragen bekijk worden heel precies (dus ook tekstueel) bekeken, maar verder zal de eerste redactie meer op hoofdlijnen plaatsvinden. Pas bij de tweede redactie wordt de hele tekst doorgenomen.

Voor de proefinvoering experimenteert een groot aantal professionals met de richtlijnen gedurende drie maanden in de context van hun jeugdzorginstelling. De informatie die dit oplevert is bedoeld om zicht te krijgen op wat er nodig is voor brede invoering van de richtlijn in de jeugdzorg. Daarnaast levert de proefinvoering informatie op over de richtlijn zelf. Duidelijk wordt waar aanpassing, bijstelling en/of verduidelijking nodig is.

Al deze feedback op de richtlijnen wordt door de ontwikkelaars gewogen en zal vrijwel altijd tot aanpassingen van de conceptringlijnen leiden. Het al of niet aanpassen naar aanleiding van ingediende commentaren wordt door de ontwikkelaar in het kader van de opdracht in een separaat document gemotiveerd.

Deelprogramma Invoering Richtlijnen (DIR)

Voor de invoering van richtlijnen is een apart deelprogramma, waarbij de focus ligt op het gebruik van ontwikkelde richtlijnen in de praktijk van de jeugdzorg. Hoewel het woord 'invoering' doet vermoeden dat dit begint wanneer een richtlijn klaar is, weten we inmiddels dat aandacht voor de invoering nodig is vanaf de start, direct wanneer een richtlijn in ontwikkeling is genomen. Het invoerteam denkt mee met de werkgroep over de formulering van aanbevelingen en stuurt aan op concrete, praktische en handelingsgerichte aanbevelingen voor de professionals in het veld. Daarnaast houdt het invoerteam al bij conceptversies van de richtlijn voor ogen wat dit betekent voor gebruik van de richtlijn door professionals in het veld: wat is er nodig aan communicatie, scholing, coaching, randvoorwaarden etc. Professionals verwoordden het als volgt: "Bijvoorbeeld 'in gesprek gaan met ouders', dat is heel breed. Ik zou het fijner vinden om het nog concreter te maken. Ik mis meer het antwoord op 'hoe dan? Wat is specifiek van belang bij deze problematiek?'."

In algemene zin is het jaar 2013 een jaar geweest van bijstellen op basis van opgedane ervaringen, zowel voor de proefinvoering als voor de landelijke invoering van richtlijnen. In 2012 is met de twee eerste richtlijnen ervaring opgedaan met *proefinvoeringen* van conceptrichtlijnen in het jeugdveld, in 2013 is de aanpak op basis daarvan bijgesteld. Tegelijkertijd werken deze ervaringen door in het adviseren van werkgroepen bij de ontwikkeling van volgende richtlijnen. Steeds duidelijker wordt hoe belangrijk het voor de uitvoerende professionals in het jeugdveld is, dat aanbevelingen heel praktisch en handelingsgericht zijn. Al doende leren we ook steeds beter wat er nodig is om te zorgen dat professionals (en organisaties en cliënten) de richtlijnen straks daadwerkelijk gaan gebruiken. De plannen voor *landelijke invoering* zijn in eerste instantie gemaakt met de 'smalle jeugdzorg' in het achterhoofd, terwijl de jeugdzorg door transitie en transformatie een enorme verbreding ondergaat. Deze veranderende context vraagt om bijstelling van de invoerplannen. De primaire doelgroep blijft de geregistreerde (HBO of WO) professional in de jeugdzorg, maar de plek van waaruit deze professional werkt zal vanaf 2015 een grotere diversiteit kennen dan ten tijde van de opzet van het programma Richtlijnen voor de jeugdzorg. Voor het programma gaan we hierbij uit van het idee: 'Wie de schoen past, trekke hem aan'. Waarom zou een professional die te maken krijgt met problematieken als ADHD, problematische gehechtheid of stemmingsproblemen geen gebruik maken van een richtlijn, als deze voorhanden is?

Proefinvoeringen

In 2012 is gestart met de proefinvoering van de eerste twee richtlijnen voor de jeugdzorg. In 2013 zijn deze afgerond en zijn er nog eens vier proefinvoeringen gestart. Aan deze proefinvoeringen namen telkens drie organisaties per richtlijn en twee teams per organisatie deel. In totaal steeds 25 tot 60 professionals per proefinvoering. Na een voorbereidingsbijeenkomst voor alle organisaties samen en instructiebijeenkomsten per deelnemende organisatie hebben de professionals drie maanden 'proefgedraaid' met de richtlijn. Tussentijds is er contact met de deelnemende teams geweest.

De volgende vier proefinvoeringen zijn in 2013 al voorbereid, deze gaan vanaf 2014 van start. Over het algemeen melden organisaties zich zelf aan voor proefinvoering, omdat zij via bestaande communicatiekanalen (beroepsverenigingen, Twitter, SEJN) hebben gehoord van de richtlijn en omdat het thema hun interesse heeft. Bij een aantal richtlijnen wordt door het invoerteam intensief geworven om aan voldoende organisaties te komen. Altijd is het streven om een voldoende diverse proefgroep (in hulp vorm, in leeftijd van cliënten en in functie van professionals) te hebben, zodat de richtlijnen in verschillende contexten en bij verschillende doelgroepen uitgeteerd kunnen worden.

Richtlijn	Proeflocaties (tussen haakjes betekent: aangemeld, deelname is niet zeker)	Regio
1 Ernstige gedragsproblemen	Entréa Spirit Almata	Oost West Midden
2 Problematische gehechtheid	Trajectum (Youké) OCK Het Spalier LSG Rentray/Joozt	Midden Noord Midden
3 ADHD	Oosterpoort Entréa	Zuid Oost
4+ 5 Uithuisplaatsing + Crisisplaatsing	Altra Jeugdhulp Friesland BJZ Gelderland BJZ Haaglanden, Zuid-Holland	West Noord Oost West
6 Scheidingskinderen	Ouder-Kind Adviesteams, Amsterdam FlexusJeugdplein Lindenhout	West West Oost
7 Kinderen van Ouders met Psychiatrische Problematiek (KOPP)	Youké MOC 't Kabouterhuis TriviumLindenhof	Midden West West
8 Stemmingsproblemen	Youké Pluryn Hoenderloo Groep Combinatie Jeugdzorg	Midden Zuid Zuid
9 Pleegzorg	(De Rading) (Jeugdformaat)	Midden West
10 Middelengebruik	(Jeugdhulp Friesland) (Pameijer, LVG setting) (gemeente Rotterdam)	Noord West West
Overige richtlijnen, contact met:	Jeugdformaat Rubicon Elker Horizon Kompaan/de Bocht Trias Jeugdzorg	West Zuid Noord West Zuid

Voor de *evaluatie van de proefinvoering* wordt samengewerkt met de Hogeschool van Amsterdam en met TNO. Er is samen met deze organisaties een opzet gemaakt, gericht op hoe de richtlijn wordt gebruikt, het signaleren van knelpunten in het gebruik, suggesties voor verbetering van de richtlijn en suggesties voor landelijke invoering van de richtlijn. Ten behoeve van de evaluatie zijn kernelementen van de richtlijn bepaald in afstemming met de ontwikkelaar, zijn er registratieformulieren ontwikkeld en (groeps)interviews gehouden met de uitvoerend professionals, met cliënten en managers. Feedback wordt geordend langs de determinanten genoemd in de MIDI¹. In februari 2013 is de eerste rapportage opgeleverd over de Richtlijn Ernstige gedragsproblemen en in april 2013 is de rapportage van de Richtlijn Problematische gehechtheid opgeleverd.

¹ Fleuren, M., Paulussen, T.G.W.M., Dommelen, P. van., & Buuren, S. van. (2012). *Meetinstrument voor determinanten van innovaties (MIDI)*. Leiden: TNO.

De professionals, cliënten en managers die deelnemen aan de proefinvoeringen leveren bruikbare suggesties voor verbetering en zijn positief over de komst van richtlijnen. Professionals geven bijvoorbeeld aan dat het zo fijn is om – in tijden van enorme turbulentie door transitie en bezuinigingen – met de inhoud van hun vak bezig te zijn. Een ouder zegt over richtlijnen: “Als de ene het zus doet en de ander zo, dan kan er nooit tot een goede conclusie gekomen worden. En dan is het wel fijn als er algemene richtlijnen zijn”. En een manager zegt hierover: “Wij vinden het belangrijk dat ze er zijn, dat is ook de reden dat wij hieraan mee zijn gaan doen. Wij willen graag richtlijnen, duidelijkheid hebben. Dat hoort bij het professionaliseren van de zorg.”.

Landelijke invoering

Met de landelijke invoering wordt beoogd dat professionals in de jeugdzorg de richtlijnen gaan gebruiken. De primaire doelgroep waar het programma zich op richt zijn de 22.000 professionals die nu werkzaam zijn in circa 75 organisaties. Daarnaast houden we steeds voor ogen dat de groep professionals, die zich bezig houdt met hulp aan jeugdigen, veel groter is (lokale zorg voor jeugd, wijkteams etc.). Deze groep krijgt in de jaren 2014 en 2015 in totaal veertien richtlijnen ter beschikking. Het is echter alles behalve vanzelfsprekend dat beschikbaarheid van de richtlijnen tot daadwerkelijk gebruik leidt, zo leert ons kennis en praktijk over invoeringsprocessen. Professionals moeten de richtlijnen gaan kennen en kunnen vinden (verspreiding), een positieve intentie tot gebruik ontwikkelen (adoptie), in staat gaan zijn de richtlijnen te gebruiken zoals bedoeld (implementatie) en de richtlijnen blijvend gaan gebruiken (continuering).

Door een aantrekkelijke en toegankelijke digitale omgeving te creëren waar professionals richtlijnen kunnen vinden en doorzoeken, werken we vanuit het programma aan verspreiding en adoptie van de richtlijnen. De huidige website is in 2013 steeds aangevuld met nieuwe informatie (richtlijnteksten, informatie over werkgroepleden, webinar over richtlijn ernstige gedragsproblemen, blogs vanuit de praktijk, Twitter feed etc.), terwijl er ook gewerkt is aan een nieuwe digitale omgeving waarin de richtlijnen na autorisatie gebruiksvriendelijk terug te vinden zijn en waar ook verhalen van professionals over de richtlijnen een prominente plek krijgen. In 2013 is de website bezocht door 12.413 unieke bezoekers, waarbij gemiddeld ruim drie pagina's per bezoek bekeken zijn. Bezoekers blijven gemiddeld twee minuten op de website, waarbij de best bekeken pagina die over de Richtlijn Uithuisplaatsing is, gevolgd door de homepage en de pagina over de Richtlijn Ernstige gedragsproblemen. Communicatie over de richtlijnen liep ook via Twitter (@RichtlijnJeugd). In 2013 was er een groei van 800 volgers naar ruim 1100 volgers in december.

De daadwerkelijke implementatie en continuering moet plaatsvinden in het dagelijks werk van professionals: de gesprekken tussen professionals en hun cliënten en in de gesprekken tussen professionals en hun begeleiders. Gedurende de proefinvoeringen blijkt eens te meer dat het inspanning in de directe werkomgeving van de professionals vergt om de richtlijnen een plek in het dagelijks werk te geven. “Je moet binnen de organisatie een startpunt markeren. De gedragswetenschappers moeten op de hoogte zijn, zodat zij weer anderen kunnen informeren en begeleiden. Het begint met voorlichten”, aldus één van de professionals tijdens de proefinvoering. Naast het belang dat aan dit startpunt wordt gehecht, vinden professionals dat zij steun van hun management en van hun directe collega's nodig hebben om het werken met richtlijnen te kunnen continueren. Het gaat dan om inhoudelijke steun (werkbegeleiding, scholing, coaching), maar ook om formele bekrachtiging (het verplicht stellen als norm voor goed hulpverlenerschap). “Het is één van de vele dingen die belangrijk zijn en als het niet verplicht is verdwijnt het snel naar de achtergrond.”

Het in 2013 door de beroepsverenigingen in samenspraak met Jeugdzorg Nederland opgesteld model professioneel statuut dat de relatie tussen professional en organisatie met betrekking tot de omgang met beroepsnormen beschrijft, kan hierbij behulpzaam zijn.

In 2013 zijn de plannen voor landelijke invoering van de richtlijnen voor de jeugdzorg verder uitgewerkt, waarbij - meer dan in eerste instantie voorzien was - de rol van werkgevers vooral in de eerste fase van invoering cruciaal is. Professionals werken merendeels in organisaties en zij hebben sterke behoefte aan facilitering en ondersteuning vanuit deze organisatie voor het werken met richtlijnen. Naast de werkgevers zijn de opleidingen (HBO en WO) van groot belang voor (aankomende) professionals in de jeugdzorg. Tijdens de opleiding moeten zij kennis maken met de richtlijnen (inhoudelijk) en met het gedachtegoed van werken volgens richtlijnen (evidence based werken, gezamenlijke besluitvorming met cliënten). In 2013 is er al in de proefinvoeringen rekening gehouden met de veranderende context, door via gemeenten en wijkteams professionals te werven. In 2014 zal die veranderende context ook meer aandacht krijgen in de activiteiten voor landelijke invoering.

De relatie van het programma met de beroepsverenigingen

Voor de beroepsverenigingen NVO, NIP en NVMW zijn professionele standaarden belangrijke instrumenten voor de beroepsvorming en de zelfregulering van de beroepsgroepen. Zij hebben hierin vanuit hun doelstellingen een rol en verantwoordelijkheid waaraan ze invulling geven door als eigenaren van het programma vertegenwoordigd zijn in het besluitvormende orgaan, de Stuurgroep Richtlijnontwikkeling Jeugdzorg.

De beroepsverenigingen hebben echter meer taken en verantwoordelijkheden die verband houden met het programma en de daarbinnen te ontwikkelen en in te voeren richtlijnen. Zij zijn en worden geconsulteerd over geschikte deelnemers aan knelpuntenanalyses, aan ontwikkelwerkgroepen en klankbordgroepen. En ze worden geacht op systematische wijze commentaar aan te leveren op conceptrichtlijnen en deze richtlijnen na een goed verlopen proces uiteindelijk te autoriseren. Dat is nogal wat, en zeker als dit bijna gelijktijdig voor een groot aantal richtlijnen aan de orde is. Bovendien hebben de beroepsverenigingen een rol bij het verspreiden en borgen van richtlijnen en staat het toekomstig beheer van de jeugdzorgrichtlijnen uitgebreid op de agenda.

Dat dit bij elkaar een fors beslag legt op bestuursleden en beleidsmedewerkers van de beroepsverenigingen, moge duidelijk zijn. Vooral voor het relatief kleinere NVMW is dat niet gemakkelijk. Vanuit het programma proberen we de betrokken vertegenwoordigers van de beroepsverenigingen hier zo goed mogelijk in te ondersteunen. Dat doen we door overzichten van de richtlijnen en geplande acties van de zijde van de beroepsverenigingen te verstrekken, heldere afspraken te maken, formats en sjablonen te ontwikkelen, de commentaarfase zo persoonlijk mogelijk te begeleiden (zie bijlage 1) en door in overleg knelpunten weg te helpen nemen.

Overleg met derden in 2013

Ministerie van VWS

Op 30 mei 2013 werd het jaarverslag 2012 besproken en daarmee ingestemd middels een brief van 26 juni 2013. Er is toen gesproken over het om inhoudelijke en organisatorische redenen anders inzetten van tot dan toe gereserveerde gelden voor een extra richtlijn over autisme, te ontwikkelen in samenwerking met JGZ / ZonMw. Daar is toestemming voor verleend en hierover wordt in de jaarcijfers van 2013 in dit verslag verantwoording afgelegd. Met VWS is toen ook afgesproken dat zij bij een op handen zijnde toekenning van subsidiegelden voor een extra Richtlijn Kindermishandeling, tegelijkertijd zouden instemmen met een verlenging van het programma tot 31 december 2015. Dat is in een brief van 9 augustus 2013 aan het NJi gedaan.

Een tweede bijeenkomst met VWS (Toos van den Born - Oudenaarden en Youp van Zorge) met de programmaleiding (Karlijn Stals en Flip Dronkers) volgde op 12 december 2013. Besproken zijn scenario's voor de financiering van het toekomstig beheer van de richtlijnen jeugdzorg en door ons op basis van voortschrijdend inzicht voorgestelde aanpassingen aan het deelprogramma invoering (zie bijlage 3). Deze zijn door ons op 16 december 2013 schriftelijk bevestigd en kort daarop van enkele procedurele randvoorwaarden voorzien door VWS.

Met het ministerie van VWS is verder enkele keren met de programmaleiding schriftelijk contact geweest, onder andere naar aanleiding van vragen over inpassing van richtlijnen in de curricula van hogescholen en universiteiten, over sekteproblematiek en de problemen van kinderen en de mogelijke aandacht hiervoor in de richtlijnen, over aandacht voor seksueel misbruik in de richtlijnen en over richtlijnen in het kader van de transitie jeugdzorg.

Commissie Rouvoet

Op 28 maart 2013 is gesproken met de Commissie Rouvoet, over voorkoming van en hulp bij seksueel misbruik. Daarbij is onder andere gewezen op de aandacht die hieraan wordt besteed in de richtlijnen Residentiele jeugdzorg, Pleegzorg en Kindermishandeling.

Jeugdzorg Nederland

Er is op 19 december 2013 hernieuwd overlegd met de Begeleidingscommissie Professionalisering van brancheorganisatie Jeugdzorg Nederland over de ondersteuning bij communicatie en invoering van richtlijnen jeugdzorg. In dit overleg is onderstreept dat Jeugdzorg Nederland belang hecht aan de onderscheiden rollen en verantwoordelijkheden van beroepsbeoefenaren en organisaties waar het gaat om het gebruik van richtlijnen. En dat Jeugdzorg Nederland betrokken wil zijn bij de communicatie en invoering van de richtlijnen jeugdzorg.

Guidelines International Network (Nederlandse afdeling GENEVER)

Nadat zowel Karlijn Stals als Flip Dronkers zich hebben aangesloten bij het internationale richtlijnenforum Guidelines International Network (GIN), is op 15 november geparticipeerd in een bijeenkomst/studiedag van de Nederlandse afdeling.

Nederlands Centrum Jeugdgezondheid (NCJ)

Het NCJ initieert en beheert de richtlijnontwikkeling voor de jeugdgezondheid (consultatiebureaus en schoolartsen). Een goede afstemming met het NCJ in verband met de afbakening van richtlijnonderwerpen, het continuüm van zorg en samenwerking op de werkvloer is noodzakelijk. Enkele malen per jaar is daarom regulier overleg met Trudy Dunnink, beleidsmedewerker van het NCJ. Dit heeft in 2013 plaatsgevonden op 7 februari, 3 september en 2 december. In dit overleg is ook verkend of en hoe samengewerkt kan worden bij de ontwikkeling van enkele richtlijnen. Het NCJ wordt bovendien altijd uitgenodigd te participeren in knelpuntenanalyses, als het onderwerp zowel de jeugdzorg als de jeugdgezondheidszorg raakt. Tussen NCJ en het richtlijnenprogramma zijn een aantal samenwerkingsafspraken gemaakt, die er voor moeten zorgen dat we geen werk dubbelop doen en inhoud van richtlijnen waar nodig goed met elkaar afstemmen (zie bijlage 2). Met Ferdinand Strijthagen, directeur van het NCJ, is 15 oktober 2013 een gesprek gevoerd waarin we de voornoemde afstemming van beide richtlijnprogramma's en het toekomstige beheer van richtlijnenprogramma's hebben doorgenomen. Wat betreft dat laatste is de situatie voor het NCJ een geheel andere dan die voor ons programma en zagen wij op korte termijn geen mogelijkheden om daarin samen op te trekken.

ZonMw

Met ZonMw (Mirre Hubers) is op 7 februari en 2 december 2013 gesproken over mogelijke samenwerking op een extra richtlijn autisme en over de mogelijke samenwerking bij de ontwikkeling van onze Richtlijn Kindermishandeling en de komende revisie van de richtlijn secundaire preventie kindermishandeling voor de jeugdgezondheidszorg. De verschillende tijdspaden maar vooral de verschillende foci op de richtlijn maakt dat slechts in beperkte mate mogelijk. Waar dit wel mogelijk wordt, zal duidelijker worden in 2014.

Met Jojanneke Hillman en Karin van Gorp van ZonMw is op 2 oktober 2013 overleg gevoerd over de kennislacunes die tijdens de ontwikkeling van de richtlijnen blijken. Afgesproken is dat deze ten behoeve van de onderzoeksagenda van ZonMw per richtlijn worden verstrekt gelijk nadat deze zijn opgesteld. In 2013 konden vast de overzichten van kennislacunes van vier richtlijnen worden overhandigd. Tussen programmaleiding en ZonMw is ook op andere wijze contact vanwege het lidmaatschap van Karlijn Stals van de programmacommissie Richtlijnen Jeugdgezondheidszorg 2013-2018 van ZonMw.

Inspectie Jeugdzorg

De Inspectie Jeugdzorg was vanaf het begin betrokken bij het programma, onder andere door deelname aan een aantal knelpuntenanalyses. Met Kees Reedijk, strategisch inspecteur van de Inspectie Jeugdzorg en met Marianne Kloosterman, coördinerend inspecteur, is op 29 augustus 2013 gesproken over de voortgang van het programma en de wijze waarop richtlijnen een rol kunnen spelen in het integrale toetsingskader jeugdzorg dat de inspectie nu voorbereidt. Ook is afgesproken een presentatie te verzorgen over de richtlijnen jeugdzorg voor alle inspecteurs van het Samenwerkend Toezicht Jeugd. Dit heeft begin 2014 plaatsgevonden.

Netwerk Kwaliteitsontwikkeling GGZ

In 2013 werd door het Landelijk platform GGZ, de Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie en het Nederlands Instituut van Psychologen een organisatie gevormd die de ontwikkeling en het beheer van GGZ richtlijnen en andere kwaliteitsinstrumenten ter hand gaat nemen. Programmaleider Flip Dronkers is namens het NIP lid van de programmaraad van het Netwerk, en vervult hierdoor ook een brugfunctie tussen GGZ richtlijnontwikkeling en die van de jeugdzorg.

Landelijk Cliëntenforum Jeugdzorg (LCFJ)

Met het LCFJ, inmiddels opgegaan in LOC zeggenschap in Zorg, zijn afspraken gemaakt over de organisatie van de Cliëntentafel Richtlijnen Jeugdzorg. De Cliëntentafel komt vier keer per jaar een dagdeel bij elkaar op het kantoor van het LCFJ onder voorzitterschap van Marianne van de Laar, en wordt geconsulteerd door ontwikkelaars en door medewerkers invoering. Deelnemers van de Cliëntentafel ontvangen vacatiegelden uit het programmabudget. De organisatie van de vergaderingen en het maken van notulen worden door ons programma geleverd. Zie ook pag. 7-8.

Professionalisering / STIP-J

Het gebruik van richtlijnen is een vanzelfsprekend onderdeel van de professionaliseringslag die in de jeugdzorg wordt gemaakt. Er is sprake van regelmatige uitwisseling met de Stuurgroep Professionalisering Jeugdzorg en het vervolg daarop, de Stuurgroep Implementatie Professionalisering Jeugdzorg (STIP-J). Flip Dronkers is lid van de STIP-J en Cees Weeda, voorzitter van de RAC-J, is projectleider implementatie van de professionalisering. Ook met Marianne Berger (coördinator van het professionaliseringsprogramma) is regelmatig overleg.

Afdeling Internationaal Nederlands Jeugdinstituut

Met de afdeling Internationaal van het NJi is afgesproken dat richtlijnontwikkelaars advies kunnen inwinnen over relevante internationale standaarden en afspraken, die in het kader van de richtlijnontwikkeling van belang zijn. Conceptrichtlijnen zullen daarop ook door deze afdeling worden bekeken.

Defence for Children NL (DCI)

DCI is de 'waakhond' van het VN kinderrechtenverdrag. Met Mirjam Blaak en Ytje Hokwerda, beide senior adviseurs van DCI, is afgesproken dat in het kader van de ontwikkeling van richtlijnen, iedere conceptrichtlijn door DCI bekeken wordt vanuit het kinderrechtenperspectief en daarover wordt geadviseerd. In 2013 is dit bij twee richtlijnen met grote zorgvuldigheid uitgevoerd.

Expertisecentrum William Schrikkergroep (WSG)

Met de WSG is afgesproken dat alle conceptrichtlijnen door hen worden bekeken op toepasbaarheid voor cliënten met een licht verstandelijke beperking. Dat heeft telkens tot zinnige suggesties voor verbetering geleid, die zijn teruggekoppeld bij de ontwikkelaar.

(Potentiële) ontwikkelaar van richtlijn

In het kader van de aanbestedingen voor de ontwikkeling van richtlijnen heeft in 2013 overleg plaatsgevonden met een kandidaat voor de ontwikkeling van de dit jaar aan het programma toegevoegde richtlijn kindermishandeling. Dit heeft geresulteerd in een opdracht aan het TNO (projectleider Mascha Kamphuis) voor het ontwikkelen van de richtlijn met daarbij de voorwaarde de kennis van het NJi over dit onderwerp goed te gebruiken. Daarmee zijn alle richtlijnen uit het programma in ontwikkeling genomen.

Geïnteresseerde organisaties voor proefinvoering

In 2013 is voortdurend gesproken met organisaties (jeugdzorgorganisaties, maar ook gemeenten, CJG's, praktijken van psychologen/pedagogen) die geïnteresseerd zijn in de proefinvoering van diverse richtlijnen. Een groot aantal organisaties participeert na zo'n gesprek uiteindelijk in een proefinvoering, andere organisaties worden geïnformeerd over de richtlijnontwikkeling en invoering en op de hoogte gehouden via mailings en de website.

Samenwerkingsverband Effectieve Jeugdzorg Nederland (SEJN)

Bij het SEJN is herhaaldelijk aandacht geweest voor de richtlijnontwikkeling en invoering. Dit samenwerkingsverband wordt ook benut voor het leveren van deelnemers aan klankbordgroepen, werksessies en proefinvoering.

Kennispraktijknetwerk HBO docenten

Dit kennispraktijknetwerk, gecoördineerd door het NJi, bestaat uit docenten van HBO instellingen die zich bezig houden met het uitstroomprofiel 'jeugdzorgwerker'. Zij worden door het NJi op de hoogte gehouden van de laatste stand van kennis op het gebied van deze professionals, de richtlijnen en de transitie en transformatie. In 2013 is er door het invoerteam tweemaal een presentatie verzorgd over de richtlijnen (algemeen) en over de richtlijn Ernstige gedragsproblemen. Met de deelnemers van dit netwerk is contact over verspreiding van (het gedachtegoed van) richtlijnen onder collega-docenten in het HBO.

Kennispraktijknetwerk Implementatie

Het Kennispraktijknetwerk Implementatie van het NJi is een combinatie van ZZP-ers werkzaam binnen de jeugdsector en seniormedewerkers van het Nederlands Jeugdinstituut. Zij hebben allen

ervaring met implementatietrajecten in de jeugdsector en komen vier keer per jaar bijeen. Zij vormen een lerend netwerk en wisselen kennis en ervaring rond implementatie en invoering uit. Dit netwerk is in 2012 en 2013 benut als adviesgroep voor feedback op invoeringswerkzaamheden binnen het Deelprogramma Invoering Richtlijnen.

Lectoraat 'Implementatie in de jeugdzorg' van de Hogeschool van Amsterdam

Het lectoraat onder leiding van Leonieke Boendermaker maakt zich sterk voor goede implementatie in de jeugdzorg en is bij Richtlijnen Jeugdzorg betrokken als lid van de RAC-J. Andere medewerkers van haar lectoraat werken mee aan de evaluatie van de proefinvoeringen. De ambitie is om gezamenlijk te publiceren over de proefinvoeringen van de richtlijnen in de jeugdzorg.

Presentaties en publicaties in 2013

Publicaties:

Dronkers, F. (2013). Richtlijnen Jeugdzorg, aanbevelingen voor de jeugdzorgprofessional, *Tijdschrift voor Jeugdgezondheidszorg*, nr. 3 – juni.

Dronkers, F. (2013). Richtlijnen Jeugdzorg, aanbevelingen voor jeugdzorgprofessionals, *NVO-bulletin nr.3*.

Graaf, B. de, (2013). Goed onderbouwde aanbevelingen. Interview met Flip Dronkers en Hester de Boer, *Maatwerk februari 2013*.

Programma Richtlijnontwikkeling Jeugdzorg (maart 2013). *Jaarverslag 2013*, Nederlands Jeugdinstituut en Stuurgroep Richtlijnontwikkeling Jeugdzorg.

Programma Richtlijnontwikkeling Jeugdzorg (maart 2013). *Flyer congres Jeugd in Onderzoek*.

Stals, K., Boendermaker, L., Boomkens, C., Koops, C., & Ruitenbergh, I. (2013). *Rapport evaluatie proefinvoering Richtlijn Ernstige gedragsproblemen*. Utrecht: NJi / HvA.

Stals, K., Goorden, O.C.J.M., Moenander, P.J., Jole, S. van, & Koops, C. (2013). *Rapport evaluatie proefinvoering Richtlijn Problematische gehechtheid*. Utrecht: NJi / HvA.

Presentaties:

11-3-2013 Lange, M. de, Wolff, M. de, Laar, M. van de, & Dronkers, F. *Workshop Richtlijnen Jeugdzorg en Cliëntenparticipatie*, Congres Jeugd in Onderzoek.

11-3-2013 Stals, K., Fleuren, M., & Ooms, H. *Richtlijnen Jeugdzorg: alleen werkzaam als ouders en kinderen voorop staan*. Ter gelegenheid van het congres Jeugd in Onderzoek, Nieuwegein.

21-3-2013 Jeugdcafé, Den Haag (initiatief van VWS) debat over de 'nieuwe professional' (Flip Dronkers in panel).

24-5-2013 Studiemiddag NIP en NVO over de dissertatie *De cirkel is rond, onderzoek naar succesvolle implementatie van interventies in de jeugdzorg van Karlijn Stals, en over de implementatie van richtlijnen* (Karlijn Stals, inleiding Flip Dronkers), Utrecht.

27-09-2013 Kennisnetwerk HBO docenten *Richtlijnen jeugdzorg*. (Karlijn Stals), Utrecht.

27-9-2013 Studiemiddag NIP, NVO en NVMW, *De Richtlijn Ernstige gedragsproblemen* (Marjan de Lange, inleiding Flip Dronkers), Utrecht.

27-09-2013 Kennisnetwerk HBO docenten *Richtlijn Ernstige gedragsproblemen voor de jeugdzorg*. (Nienke Foolen), Utrecht.

28-11-2013 *Webinar Richtlijn Ernstige gedragsproblemen*. (Lange, M. de, Foolen, N., Zwikker, N. en Brinckman, L.)

Website en social media

Website www.richtlijnenjeugdzorg.nl, is regelmatig geactualiseerd. Vanaf 1-1-2013 tot 31-12-2013 telde de website 12.413 (unieke) bezoekers. Er werden 50.611 pagina's bekeken.

Twitter: begin 2013 ca. 300 volgers, eind van het jaar ruim 1.100 volgers.

Informatiepakket voor deelnemende organisaties aan proefinvoering

Dit pakket wordt benut voor informeren van organisaties over het Programma Richtlijnontwikkeling Jeugdzorg en over proefinvoering. In dit pakket zitten publicaties, flyers en informatie over recente ontwikkelingen.

Instructiebijeenkomsten

Juli 2013 – Instructiebijeenkomsten Richtlijn KOPP bij MOC 't Kabouterhuis, Youké, Trivium Lindenhof (Nienke Foolen, Karlijn Stals en Jolanda Meeuwissen (Trimbos)).

Augustus 2013 – Instructiebijeenkomsten Richtlijn Stemningsproblemen bij Youké, de Combinatie Jeugdzorg, Pluryn Hoenderloo groep (Jolanda Spoelstra, Karlijn Stals en Jolanda Meeuwissen (Trimbos)).

November 2013 – Instructiebijeenkomsten Richtlijnen Uithuisplaatsing en Crisisplaatsing bij BIZ Gelderland, BIZ Zuid-Holland, Jeugdhulp Friesland, Altra (Jolanda Spoelstra, Karlijn Stals en Mariska van der Steege).

Korte vooruitblik op 2014

Het jaar waarin naar verwachting negen richtlijnen en een even groot aantal cliëntversies van deze richtlijnen opgeleverd en gepubliceerd zullen worden. Dat betekent dat we een veel grotere zichtbaarheid zullen krijgen in het jeugdzorgveld. Een aantrekkelijke en gemakkelijk doorzoekbare digitale omgeving van de gepubliceerde richtlijnen gaat daarbij zeker helpen. Het is het jaar waarin de geplande invoeringsstrategieën uitgerold zullen worden en de samenwerking met jeugdzorgorganisaties zal worden versterkt. En waarbij vast gekeken zal worden naar het toekomstige brede jeugdzorgveld. Het is ook het jaar waarin er duidelijkheid zal moeten komen over het toekomstige beheer en onderhoud van de richtlijnen jeugdzorg. Het wordt al met al een interessant jaar vol beweging.

Utrecht, maart 2013

Flip Dronkers, programmamanager Richtlijnontwikkeling Jeugdzorg
Karlijn Stals, coördinator Deelprogramma Invoering Richtlijnen

Bijlage 1: Voorbeeld van een oproep van de beroepsverenigingen voor het leveren van commentaar op de conceptrichtlijn

Nederlands Instituut van Psychologen **NIP**

Invloed uitoefenen op de inhoud van de Jeugdzorg - Richtlijn Scheiding en problemen van kinderen

Oproep meelesen in de Commentaarfase

Het NIP werkt samen met twee andere beroepsverenigingen, NVO en NVMW, aan het programma Richtlijnontwikkeling in de Jeugdzorg. Zie voor achtergrondinformatie de aparte website www.richtlijnenjeugdzorg.nl en het [dossier op de NIP-website](#).

Momenteel is de Jeugdzorg - Richtlijn Scheiding en problemen van kinderen vrijgegeven voor **commentaar**. De beroepsgroepen krijgen gedurende **drie maanden** de gelegenheid om inhoudelijk commentaar te leveren op de richtlijn en nemen deze fase zeer serieus. Daarom willen we een aantal leden uit de jeugdzorg vragen de richtlijn door te nemen, samen met een aantal andere leden (in een tijdelijke werkgroep) commentaar te bundelen, en dit als advies mee te geven het bestuur van de sector Jeugd. Ook leden van de sector Gezondheidszorg die werkzaam zijn in de jeugdzorg zijn van harte uitgenodigd mee te lezen en mee te werken aan het NIP-commentaar. Op die manier verbreden we de groep leden die de richtlijn intensief bestudeert.

Het NIP zal half april - op basis van het advies van de leden - het gebundelde commentaar indienen bij de richtlijnontwikkelaars. We vragen de tijdelijke werkgroep *uiterlijk 1 mei 2014* advies uit te brengen aan het sectorbestuur.

De volledige richtlijn en achterliggende stukken zijn te vinden [op de website](#).

Verzoek en instructie

Bent u werkzaam in de jeugdzorg, wilt u invloed uitoefenen op de inhoud van de Richtlijn Scheiding en problemen van kinderen en bent u in de gelegenheid om in de komende twee maanden de richtlijn grondig door te nemen en uw commentaar te leveren? Laat het ons **uiterlijk 21 februari 2014** weten via sectorj@psynip.nl, inclusief een korte motivatie. Wij noteren u dan als belangstellende voor de Commentaarfase Richtlijn Scheiding en problemen van kinderen.

Voor belangstellende meelezers wordt op **maandag 24 februari van 20.00-21.30 uur** bij het NIP een instructiebijeenkomst gehouden. Deze bijeenkomst is bedoeld voor toelichting, vragen en uitwisseling. Projectleider Flip Dronkers zal daar iets vertellen over het richtlijnenprogramma, het proces van totstandkoming van deze richtlijn en de functie van de commentaarronde. Laat ons bij uw aanmelding als meeleezer via sectorj@psynip.nl weten of u deze bijeenkomst wilt bijwonen.

Bijlage 2: Samenwerking inzake richtlijnen jeugdzorg en jeugdgezondheidszorg (NCJ)

Het doel van de samenwerking tussen de Stuurgroep Richtlijnontwikkeling Jeugdzorg ('Stuurgroep') en NCJ is: (1) expertise leveren en afstemming bij wederzijdse betrokkenheid van beroepsgroepen uit de JGZ en JZ bij richtlijnontwikkeling (2) uitwisselen van kennis en expertise bij de onderdelen van de richtlijncyclus (3) geen dubbelwerk doen, (4) de organisatie van de zorg op elkaar afstemmen en (5) het uitwisselen van kennis over richtlijnontwikkeling.

In alle fasen van de richtlijncyclus zijn er mogelijkheden om in meer of mindere mate samen te werken, afhankelijk van het onderwerp van de richtlijn. Dat kan leiden tot verschillende intensiteit van samenwerking m.b.t. bepaalde onderwerpen. De mogelijkheden/situaties m.b.t. de onderwerpen zijn:

- A. *Onderwerpen die zich primair richten op de specifieke 'eigen' beroepsgroep waarbij de betrokkenheid van de andere beroepsgroep i.p. niet aan de orde is.*
Alleen zo nodig wordt de andere beroepsgroep zijdelings betrokken, bijvoorbeeld voor advies op onderdelen.
- B. *Onderwerpen die aansluiten in de keten, b.v. waarbij de verwijscriteria van de JGZ(-richtlijn) moeten aansluiten op de inclusiecriteria van de Jeugdzorg(-richtlijn) of waarbij Jeugdzorg (terug)verwijst naar de JGZ.*
Hierbij wordt bij de opdracht voor de ontwikkeling van de richtlijn duidelijk aangegeven dat de JZ/JGZ betrokken moet worden bij de ontwikkeling.
- C. *Onderwerpen die elkaars werk zodanig raken dat ze vragen om nauwe betrokkenheid.*
De Stuurgroep, ZonMw en NCJ overleggen welke mate van samenwerking gewenst is. Het is denkbaar dat er onderwerpen bij zijn waarvoor een gezamenlijke multidisciplinaire basisrichtlijn wordt ontwikkeld met een samenvatting per beroepsgroep. In dat geval is het ook van belang mogelijkheden van gezamenlijke financiering te onderzoeken.

Afspraken

Zodra voor een richtlijn een thema bekend is wordt in overleg vastgesteld welk type richtlijn het is m.b.t. de samenwerking.

Bij onderwerpen optie A

Prioritering: elkaar informeren over de geadviseerde/geprioriteerde onderwerpen.

Autorisatie en Implementatie: elkaar informeren na autorisatie en na publicatie en verspreiding.

Bij onderwerpen optie B

Prioritering: elkaar informeren over de geadviseerde/geprioriteerde onderwerpen en betrokkenheid andere beroepsgroep bij knelpuntenanalyse regelen.

Ontwikkeling: afvaardiging van de andere beroepsgroep in de werkgroep of klankbordgroep van de richtlijnontwikkelaar. Het verzoek tot participatie wordt gedaan in opdracht van financier/bestuurlijk verantwoordelijke.

Commentaarfase: elkaar informeren over de commentaarfase van de richtlijn en in de gelegenheid stellen de richtlijn te becommentariëren.

Autorisatie: eventuele deelautorisatie vindt plaats op de onderdelen en aanbevelingen die betrekking hebben op de andere beroepsgroep. Vooraf vindt overleg plaats welke onderdelen dit betreft.

Implementatie: elkaar informeren over voorgenomen implementatieactiviteiten. Ontwikkelde openbare implementatie instrumenten, b.v. toolkits op de website) zijn voor de andere beroepsgroep ook beschikbaar.

Bij onderwerpen optie C:

Prioritering: vooraf overleggen om tot een gezamenlijk advies en voorstel over het onderwerp te komen voor de financiers.

Ontwikkeling: voorstel maken voor een gezamenlijke werkgroep, of afspraken om nauw samen te werken, bijvoorbeeld parallelle ontwikkeling van samenhangende onderwerpen. Dit is mede afhankelijk van het onderwerp en de mate waarin het voorstel/advies is overgenomen door de financier/bestuurlijk verantwoordelijke.

Praktijktest en commentaarfase: wordt in overleg uitgevoerd, zowel in de JGZ als in de jeugdzorg is een praktijktest en een commentaarfase gebruikelijk. In de JGZ is dat een landelijke open commentaarronde, in de jeugdzorg worden hiervoor specifieke groepen gevraagd.

Autorisatie: beide beroepsgroepen autoriseren de richtlijn. In de JGZ worden richtlijn ook randvoorwaardelijk geautoriseerd door GGD Nederland en ActiZ. De richtlijn wordt pas in gebruik wordt genomen als alle partijen de richtlijn geautoriseerd hebben.

Implementatie: overleg over eventuele gezamenlijk implementatieactiviteiten en bespreken of een gezamenlijk advies en voorstel voor (financiering van) de implementatie van de richtlijn kan worden gemaakt.

Bij alle opties

Ontwikkeling: elkaar informeren over besluit voor welke onderwerpen daadwerkelijk een richtlijn ontwikkeld wordt dan wel herzien wordt.

Monitoring en update: beide partijen houden elkaar op de hoogte van knelpunten rond richtlijnen die in de praktijk worden geconstateerd. (denk aan implementatieproblemen, nieuwe evidence etc.) Beide partijen informeren elkaar over geplande updates. Samenwerking bij updates verloopt voor zover mogelijk zoals hierboven beschreven afspraken.

Bijlage 3: Verslag bespreking met VWS van 12 december 2013

Aanpassing methode van invoering richtlijnen

Met het Deelprogramma Invoering Richtlijnen wordt met landelijke invoering beoogd dat alle 22.000 medewerkers binnen de jeugdzorg met haar circa 75 organisaties in de jaren 2014 en 2015 (en daarna) de veertien nieuwe richtlijnen gaan kennen en kunnen vinden (verspreiding), een positieve intentie tot gebruik gaan hebben (adoptie), in staat gaan zijn de richtlijnen te gebruiken zoals bedoeld door de ontwikkelaars (implementatie) en de richtlijnen blijvend te gaan gebruiken (continuering).

In het programma richtlijnen Jeugdzorg staat budget opgenomen voor de landelijke invoering van acht richtlijnen door middel activiteiten gericht op professionals: informeren en scholen via de beroepsverenigingen, aantrekkelijke digitale toegang tot richtlijnen, voorlichting etc. Echter, na twee proefinvoeringen is de ervaring dat dit niet voldoende zal zijn. De belangrijkste conclusie in relatie tot het werkveld van de jeugdzorg is dat invoering niet (alleen) langs de verschillende specifieke richtlijnen moet, maar dat er overstijgend aandacht nodig is voor 'werken met richtlijnen'. Het is een nieuw fenomeen voor de jeugdzorgprofessional. Daarnaast blijkt uit onderzoek naar invoering van richtlijnen en uit internationale ervaringen met invoering van richtlijnen dat een goed functionerende ondersteuningsstructuur een essentiële voorwaarde is om de invoering van richtlijnen op de korte en vooral op de langere termijn voldoende basis te geven. De voorgestelde aanpassing kan worden uitgevoerd binnen het voor invoering gereserveerde budget en zal niet ten koste gaan van de afgesproken prestaties (eerder een verbetering: niet de in het programma afgesproken acht, maar alle veertien richtlijnen zullen we via deze ondersteuningsstructuur gaan invoeren).

Zorgen over financiering toekomstig beheer richtlijnen jeugdzorg

Richtlijnen hebben na het uitbrengen over het algemeen een looptijd van zo'n vijf jaar. Meestal is dan inmiddels zo veel nieuwe kennis ontwikkeld, dat een revisie op onderdelen van de richtlijn nodig is. Soms ook eerder. Na afloop van het huidige programma (eind 2015) waarin deze veertien richtlijnen voor de jeugdzorg worden gemaakt, zal dus een organisatie moeten worden opgezet voor beheer en onderhoud van de huidige richtlijnen en voor het zo nodig ontwikkelen van nieuwe richtlijnen. Wij zijn daartoe de nodige voorbereidingen aan het treffen. Wij lopen daarbij aan tegen de onduidelijkheid of er in de transitie straks een aparte voorziening gemaakt wordt voor gelden voor kwaliteitsbeleid en innovatie in de jeugdzorg, wie deze gelden zullen gaan beheren, en of deze of mogelijk een andere voorziening ontvankelijk zal zijn voor een toekomstige aanvraag voor financiering van richtlijnenbeheer. Wij vragen dringend dit onderwerp te willen agenderen en onder de aandacht te willen brengen van betrokken partijen en relevante gremia.

Flip Dronkers / Karlijn Stals